

Chryścianizacja Żydów bizantyńskich w drugiej połowie IX wieku: sprzeciw i aprobaty

The Christianization of Byzantine Jews in the Second Half of the 9th Century: Opposition and Approval

Oleksandr Kashchuk¹, Ruslan Melnykovich²

Abstract: The subject of this article are several written sources created in the context of the conversion of Byzantine Jews to Christianity in the second half of the 9th century: the polemical treatise of Gregory of Nicaea (844-880) and the poems of the protoasekretis Christopher (850-900). The purpose of this article is to examine these works in terms of their standpoint towards policy of encouraging the conversion of Byzantine Jews to Christianity. The article consists of four parts: the introductory part briefly presents the information concerning the sources, the following two parts define the intended audiences for Gregory's treatise and Christopher's poems and the fourth part examines the intention of their works in the confrontation between supporters and opponents of the policy of Christianization of the Jews. Despite the differences in genre, the works of Christopher and Gregory were written for the purpose of propaganda and counter-propaganda for the Christianization of the Jews. The article shows the way the written texts were used by opposing sides to defend their own standpoint.

Keywords: Gregory of Nicaea; protoasekretis Christopher; Christianization; Byzantine Jews; power; Church; emperor

1. Informacje wstępne

W drugiej połowie IX wieku cesarz Bazyli I Macedończyk (867-886) inicjował chrystianizację Żydów na terenie Bizancjum. Nie wiadomo z pewnością, co dokładnie skłoniło go do rozpoczęcia tej kampanii.

¹ Prof. dr hab. Oleksandr Kashchuk, Katedra Historii Wieków Średnich i Bizantynistyki, Uniwersytet imienia Iwana Franki we Lwowie, Ukraina; Katedra Teologii, Ukraiński Uniwersytet Katolicki, Lwów, Ukraina; e-mail: oleks_andr@ucu.edu.ua; ORCID: 0000-0001-6302-1851.

² Ruslan Melnykovich, PhD doktorant, Katedra Historii Wieków Średnich i Bizantynistyki, Uniwersytet imienia Iwana Franki we Lwowie, Ukraina; e-mail: ruslan.melnykovich@lnu.edu.ua; ORCID: 0009-0004-6075-8400.

Anonimowy życiorys tego władcy, napisany w połowie X wieku, prawdopodobnie z inicjatywy jego wnuka Konstantyna VII Porfirogenety (913-959)³, ukazuje, że Bazyli zdecydował się na zorganizowanie chrystianizacji Żydów, gdyż miał świadomość swojej ziemskiej misji szerzenia Słowa Bożego⁴, czyli wypełniał obowiązek misyjny. Nieznany biograf nie wspomina o przemocy emocjonalnej i fizycznej dokonanej wobec Żydów z południowej Italii, którzy zostali zmuszeni do przyjęcia chrześcijaństwa⁵. Stosowanie takiej przemocy wydaje się jednak mieć charakter lokalny, ponieważ na pozostałych terenach Cesarstwa Bizantyńskiego konwersje nie były wymuszane⁶. Potencjalni prozelici byli zachęcani do przyłączenia się do wiary chrześcijańskiej ze względu na oferowane im korzyści, jak złagodzenie presji, prawdopodobnie fiskalnych⁷, oraz różne dobra, o których z aprobacją, ale bez szczegółów, wspominają w swoich pismach Symeon Logoteta (X wiek)⁸, Jan Skylitzes (ok. 1040-1101)⁹, Jerzy Kedrenos (XI wiek)¹⁰

³ Por. W. Treadgold, *The Middle Byzantine Historians*, New York 2013, s. 165-166. Zob. S. Constantinou, *Vita Basilii*, w: *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, t. 2, Leiden – Boston 2010, s. 1487.

⁴ Por. *Chronographiae quae Theophanis continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii Imperatoris amplectitur*, ed. i tł. I. Ševcenko, CFHB 42, Berlin – Boston 2011, s. 308-311.

⁵ Kronika rodzinna spisana przez Żyda z Kapui w połowie XI wieku informuje o masowych chrztach przymusowych. Por. Ahima'az Ben Paltiel, *The Family Chronicle of Ahima'az Ben Paltiel*, ed. i tł. R. Bonfil, SJHC 22: History and Folklore in a Medieval Jewish Chronicle, Leiden – Boston 2009 s. 256-273. J. Marcus (*Studies in the Chronicle of Ahimaaz*, „Proceedings of the American Academy for Jewish Research” 5 (1933) s. 85-93) oraz I. Fasiori (*Le conversioni forzate degli ebrei nella Oria del IX secolo nei piyyutim di Amittay ben Šefatyah*, „Materia giudaica” 19 (2014) s. 71-80) w swoich artykułach podają wiersze napisane przez lokalnych Żydów w IX-X wieku. Dzieła te zawierają informacje o stosowaniu przemocy i zastraszaniu w celu wymuszenia na Żydach przyjęcia chrztu. Również A. Neubauer (*The Early Settlement of the Jews in Italy*, „Jewish Quarterly Review” 4 (1892) s. 613-614) świadczy o przemocy wobec Żydów w południowej Italii.

⁶ Przypuszczenie o wyjątkowo regionalnym charakterze przymusowej chrystianizacji zaproponował A. Sharf (*Byzantine Jewry: from Justinian to the Fourth Crusade*, London 1971, s. 90-91).

⁷ Por. *Chronographiae quae Theophanis continuati*, s. 309-311.

⁸ Por. Symeon Magister et Logotheta, *Chronicon*, ed. S. Wahlgren, CFHB 44, Berlin 2006, s. 263-264.

⁹ Por. Ioannes Scylitzes, *Synopsis historiarum*, ed. H. Thurn, CFHB 5, Berlin 1973, s. 165.

¹⁰ Por. Georgius Cedrenus, *Compendium historiarum*, PG 121, 1127-1128.

oraz Jan Zonaras (1074-po 1159)¹¹. Kronikarze ci jednak tylko pobieżnie poruszają kwestię chrystianizacji Żydów, zapoczątkowanej przez Bazylego I.

W kontekście polityki chrystianizacji Żydów powstało kilka źródeł pisanych, które reprezentują dwa przeciwstawne stanowiska wobec niej. Jest to przede wszystkim traktat polemiczny *Λόγος διαλαμβάνων ὅτι οὐ χρῆ ταχέως ἐπιτιθέναι χεῖρα βαπτίζουσιν Ἐβραίοις εἰ μὴ τις ἀκριβῶς τούτους πρότερον δοκιμάσει*¹², napisany przez metropolitę nicejskiego Grzegorza (844-880), znanego bardziej jako Ἀσβεστᾶς¹³. Był to bezkompromisowy przeciwnik ingerencji władz świeckich w sprawy kościelne i obrońca prawa kanonicznego. Jego dzieło pozwala spojrzeć na ówczesną chrystianizację Żydów oczami konserwatywnego i wykształconego hierarchy, który w sposób negatywny odebrał inicjatywę cesarza i nie bał się wyrazić sprzeciwu wobec niej. Zupełnie odmienne stanowisko wobec polityki cesarza Bazylego zajął poeta Krzysztof (850-900)¹⁴, πρωτοασηκρήτις (pierwszy sekretarz) kancelarii

¹¹ Por. Ioannes Zonara, *Epitome historiarum*, ed. L. Dindorfius, t. 4, Lipsiae 1871, s. 35.

¹² „Traktat wyjaśniający, że Żydów nie należy chrzczyć szybko, jeśli najpierw nie zostaną dokładnie wypróbowani”.

¹³ Nazwisko Ἀσβεστᾶς (od τὸ ἄσβεστον albo ἡ ἀσβέστη – ‘wapno niegaszone’) można dosłownie tłumaczyć jako ‘wypalacz wapna’ albo w sposób metaforyczny – ‘nieugaszony’. Dość trudno określić, czy był to epitet pejoratywny, nadany przez przeciwników Grzegorza, czy też pozytywny, nadany przez jego zwolenników. Jasne jest jednak, że człowiek ten był wybitnym opozycjonistą w swoim czasie i cieszył się należytą reputacją. Por. *Gregorios Asbestas*, w: *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit (641-867): Erste Abteilung*, t. 2, red. R.-J. Lilie – C. Ludwig – T. Pratsch – I. Rochow – W. Brandes – J. R. Martindale – B. Zielke, Berlin 2000, № 2480.

¹⁴ Zakładamy, że lata 850-900 to przybliżony okres życia protosekretarza Krzysztofa. Pierwsza wzmianka o nim pochodzi z 870 roku. Por. *Christophoros*, w: *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit (867-1025): Zweite Abteilung*, t. 1, ed. R.-J. Lilie – C. Ludwig – B. Zielke – T. Pratsch, Berlin 2013, № 21257. Już nieaktualne dziś przypuszczenie, że poeta z XI wieku Krzysztof z Mityleny oraz Krzysztof Protosekretarz to ta sama osoba, zanegował Eduard Kurtz (*Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, Leipzig 1903, s. XVIII). Por. V. Lundström, *Ramena byzantina*, „Éranos” 4 (1900) s. 139. Casimir Emerau (*Hymnographi Byzantini*, „Echos d’Orient” 22 (1923) s. 17) uważa Krzysztofa Protosekretarza za twórcę kanonów liturgicznych. Jednak Hans-Georg Beck (*Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, Munchen 1959, s. 605) wyraża wątpliwość, czy Protosekretarz jest tym samym poetą o imieniu Krzysztof, któremu w niektórych wydaniach Triodi (księga liturgiczna wykorzystywana

cesarskiej¹⁵, w swoich utworach poetyckich *μετὰ τὸ βαπτισθῆναι τοὺς ἐξ Ἰσραὴλ παραίνεσις* ('Zachęta po chrzcie Izraelitów') i *εἰς τοὺς αὐτοὺς Ἰσραηλίτας παραίνεσις* ('Zachęta do tych samych Izraelitów'), w których wychwala pierwszego przedstawiciela dynastii macedońskiej oraz jego działalność misyjną wśród ludu izraelskiego.

Wiersze Krzysztofa znajdują się w rękopisie *Vaticanus Barberinianus gr. 310*, datowanym na X wiek¹⁶. Tekst traktatu metropolity Grzegorza natomiast figuruje w ośmiu różnych rękopisach¹⁷, z których za najwcześniejszy powszechnie jest uważany *Coislin 213* (1027 rok). Dwa manuskrypty – *Athenae Bibliothecae Nationalis 1435* i *Mosquensis Bibliothecae Synodalis 443* – są datowane na XII wiek. Po nich w porządku chronologicznym należy wymienić rzymskie *Vallicellanus 80* i *Codex Theologicus 306*, które powstały w XIII wieku. Na XIV wiek jest datowany *Palatinus 233*, po którym grupę tę zamykają *Ivion 941* (XIV-XV) oraz *Parisinus 1372* (XIV-XV).

Traktat Grzegorza z Nicei przykuł uwagę badaczy na początku XX wieku. W 1903 roku Franz Cumont opublikował kilka fragmentów tego dzieła, wziętych z *Parisinus 1372*¹⁸. Słusznie dostrzegając związek między wskazanym dokumentem a religijną polityką Bazylego I, nie podejmował jednak próby ustalenia autorstwa, określił natomiast prawdopodobnego twórcę dzieła jako *antisémite fougueux*¹⁹ i dość trafnie ustalił jego przynależność do duchowieństwa z bliskiego otoczenia patriarchy

w Kościele bizantyńskim w okresie przed i po Wielkanocy) przypisuje się autorstwo niektórych utworów.

¹⁵ Protoasekryta (pierwszy sekretarz) to urzędnik stojący na czele kancelarii cesarskiej. Por. J. Haldon, *Structures and Administration*, w: *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, red. E. Jeffreys – J. Haldon – R. Cormack, Oxford 2009, s. 544.

¹⁶ Dokładniej o samym rękopisie, por. C. Gallavotti, *Note su testi e scrittori di codici greci (VII-XII)*, „Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici” 24 (1987) s. 29-83. Na temat późniejszych odpisów rękopisu, zob. F. Ciccolella, *Basil and the Jews: Two Poems of the Ninth Century*, „Medioevo greco. Rivista di storia e filologia bizantina” 0 (2000) s. 71.

¹⁷ Na temat tych rękopisów, por. V. Beneševich, *K istorii evreev v Vizantii VI-X vekov*, w: *Evrejskaya mysl*, Leningrad 1926, s. 214-215.

¹⁸ F. Cumont, *La conversion des Juifs byzantins au IXe siècle*, „Revue de l'Instruction publique en Belgique” 46 (1903) s. 8-15. Rok wcześniej wspomniał o nim w przypisach do innego swojego artykułu, por. F. Cumont, *Une formule grecque de renonciation au judaïsme*, „Wiener Studien” 24 (1902) s. 465, przyp. 3.

¹⁹ Z fr. 'zagorzały antysemita'.

Focjusza (ok. 810-891)²⁰. Dziesięć lat później ukazało się tłumaczenie traktatu w języku flamandzkim, sporządzone przez Émile de Stoop wraz z obszernymi komentarzami²¹. Kilka lat później Giovanni Mercati, zbadawszy zignorowane przez poprzednich badaczy rękopisy *Coislin 213* i *Mosquensis Bibliothecae Synodalis 443*, ustalił osobę autora traktatu: okazał się nim metropolita nicejski Grzegorz²². W 1991 roku Gilbert Dagron opublikował wydanie krytyczne traktatu z tłumaczeniem na język francuski²³. W komentarzach do tłumaczenia zaproponował 878 lub 879 rok jako prawdopodobną datę napisania tego dzieła²⁴.

Jeśli chodzi o wiersze protosekretarza Krzysztofa, zostały one opublikowane w 1850 roku dzięki staraniom Pietro Matranga²⁵, a po siedmiu

²⁰ Ścisłe powiązanie tych hierarchów jest widoczne na tle konfliktu o tron patriarchalny w drugiej połowie IX wieku. Por. F. Dvornik, *The Photian Schism: History and Legend*, Cambridge 1948, s. 1-69.

²¹ Gregorius van Nicea, *Verhandeling waarin uiteengezet wordt, dat men den Joden niet spoedig de hand ten doop mag opleggen, als men ze niet eerst nauwkeurig zal hebben onderzocht*, ed. i tł. E. Gailliard – É. de Stoop, w: *Het Antisemitisme te Byzantium onder Basilius den Macedoniër*, „Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde” (1913) s. 473-511. Zauważono, jak to już zrobił F. Cumont, że autor mógł należeć do grona wyższego duchowieństwa i mógł być biskupem nastawionym opozycyjnie wobec cesarza Bazylego. Por. E. Gailliard – É. de Stoop, *Het Antisemitisme te Byzantium onder Basilius den Macedoniër*, „Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde” (1913) s. 465-466.

²² Por. G. Mercati, *Un antisemita bizantino del secolo IX, che era siciliano*, „Didaskaleion” 4 (1915) s. 1-6. Artykuł ten został później przedrukowany. Por. *Opere minori III*, Biblioteca Apostolica Vaticana 78, Vatican 1937, s. 441-445.

²³ Por. G. Dagron, *Le traité de Grégoire de Nicée sur le baptême des Juifs*, „Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d’Histoire et Civilisation de Byzance” 11 (1991) s. 313-358. Również nowszy przedruk, do którego odwołujemy się w tym artykule: Grégoire de Nicée, *Traité montrant qu’il ne faut pas se hâter de porter sur les Hébreux la main du baptême, à moins qu’ils n’aient été préalablement soumis à un examen rigoureux*, ed. i tł. G. Dagron, w: *Juifs et Chrétiens En Orient Byzantin*, red. G. Dagron – V. Déroche, Paris 2010, s. 313-357.

²⁴ Proponowane przez Dagrona datowanie źródła na rok 878/879 prawdopodobnie opiera się na datowaniu rękopisów *Coislin 213* i *Mosquensis Bibliothecae Synodalis 443*, którego dokonał G. Mercati. Nie należy jednak odrzucać przypuszczenia, że traktat mógł powstać w pierwszych latach po rozpoczęciu polityki chryścianizacji Żydów, kiedy jego autor był zagorzałym opozycjonistą w nielase w patriarchy i faktycznie nie zajmował żadnej katedry metropolitalnej.

²⁵ Christophorus Protoasekretis, *Exhortatio ad Israel et Ad eosdem Israelitas Exhortatio*, w: *Anecdota Graeca*, ed. P. Matranga, Romae 1850, s. 667-670.

latach przedrukowane w *Patrologia Graeca*²⁶. Pozostawały jednak bez uwagi badaczy aż do końca XX wieku. W 2000 roku Federica Ciccolella opublikowała artykuł, w którym oprócz greckiego tekstu wierszy zamieściła także tłumaczenie na język angielski²⁷. Ponadto z perspektywy badań bizantyńskiej metryki poetyckiej na te dwa dzieła zwrócił uwagę Marc D. Lauxtermann w 1999 roku²⁸. Wreszcie, do wspomnianych wierszy odwoływał się Óscar P. Domínguez w swoich badaniach nad polityką chrystianizacji w drugiej połowie IX wieku²⁹.

Napisane przez Grzegorza i Krzysztofa dzieła można uważać za jedyne znane dziś źródła, które wskazują na brak jedności wśród ówczesnych elit bizantyńskich wobec inicjatywy chrystianizacji Żydów³⁰. W dotychczasowych badaniach w jakiejś mierze zwracano na to uwagę, w szczególności F. Cumont podkreślał, że metropolita Grzegorz nie wstydził się występować jako przeciwnik cesarza³¹. Cumont, E. de Stoop i G. Dagron zauważyli, że dzieło Grzegorza zostało napisane przeciwko innym biskupom, którzy popierali cesarską inicjatywę chrystianizacji Żydów bizantyńskich³². Jeśli chodzi o dorobek poetycki protosekretarza Krzysztofa, F. Ciccolella uważa, że jego wiersze były narzędziem propagandy, mającej na celu poprawę reputacji pierwszego przedstawiciela dynastii macedońskiej³³.

²⁶ Christophorus Protoasekretis, *Exhortatio ad Israel et Ad eosdem Israelitas Exhortatio*, PG 117, 1179-1184.

²⁷ Christophorus Protoasekretis, „*Exhortation after the baptism of the Israelites*” and “*Exhortation to the same Israelites*”, ed. i tł. F. Ciccolella, w: *Basil and the Jews: Two Poems of the Ninth Century*, „Medioevo greco. Rivista di storia e filologia bizantina” 0 (2000) s. 72-81.

²⁸ Por. M.D. Lauxtermann, *The Spring of Rhythm: An Essay on the Political Verse and Other Byzantine Metres*, Wien 1999, s. 50.

²⁹ Por. Ó.P. Domínguez, *The Mass Conversion of Jews Decreed by Emperor Basil I in 873: Its Reflection in Contemporary Legal Codes and its Underlying Reasons*, w: *Jews in Early Christian Law. Byzantium and the Latin West, 6th-11th Centuries*, red. J. Tolan – N. de Lange – L. Foschia – C. Nemo-Pekelman, Turnhout 2014, s. 284-285.

³⁰ Na temat reakcji Żydów w kontekście polemiki między Żydami a chrześcijanami, która mogła nasilić się w okresie intensywnej działalności misyjnej władz bizantyjskich wobec Żydów, por. S. Bowman, *Jewish Responses to Byzantine Polemics from the Ninth through the Eleventh Centuries*, „Shofar” 28 (2010) s. 103-115.

³¹ Por. Cumont, *La conversion des Juifs byzantins*, s. 8-15.

³² Por. Gailliard – Stoop, *Het Antisemitisme te Byzantium*, s. 462 i 465; Dagron, *Le traité de Grégoire de Nicée*, s. 314-315.

³³ Por. Ciccolella, *Basil and the Jews*, s. 71.

Istniejące opracowania nie skupiają się na szczegółach kontrastu między wierszami Krzysztofa a traktatem Grzegorza. W związku z tym stawiamy sobie cel zbadać wskazane źródła jako reprezentujące konkretne stanowisko wobec chrystianizacji Żydów oraz ustalić intencję ich autorów. W pierwszej kolejności należy przejść do ustalenia adresatów dzieł, a następnie określić ich intencje w konfrontacji między zwolennikami a przeciwnikami chrystianizacji Żydów.

2. Adresaci traktatu metropolity Grzegorza

Grzegorz z Nicei w swoim traktacie występuje w roli obrońcy czystości wiary, krytykując inicjatywę cesarza zachęcania Żydów do przyjęcia chrztu pieniędzmi, zaszczytami oraz innymi korzyściami³⁴. Nieszczere oraz interesowne dążenia nowo ochrzczonych autor uznał za możliwe zagrożenie dla istnienia chrześcijaństwa³⁵. Jego tekst nie był jednak adresowany osobiście do cesarza Bazylego I, gdyż na początku dzieła w sposób dydaktyczny nawołuje, aby nie bać się wyrażania sprzeciwu wobec władcy, którego decyzje stoją w sprzeczności z ustalonymi zasadami kościelnymi³⁶. Próba cesarza, jako osoby świeckiej, wywierania wpływu na proces chrystianizacji neofitów i na przyjęcie sakramentu chrztu przez nich metropolita postrzega jako ingerencję osoby świeckiej w sprawy kościelne. W związku z tym kwestionuje niezależność Kościoła od państwa³⁷, najwyraźniej mając nadzieję, że zaniepokoi to jego ostatecznych adresatów tak mocno, jak zmartwiło to jego samego. Ponadto w swoim traktacie autor stara się przekonać stronę przeciwną o niekanoniczności przyspieszonego

³⁴ Por. Grégoire de Nicée, *Traité*, s. 321: „Ὅτι γὰρ Χριστῷ καὶ ταῖς ἐκείνου πεισθεῖς ἐπαγγελίαις εἴλετο χριστιανίζειν, ἀλλὰ χρυσοῦ καὶ κοσμηκῶν ὑποσχέσεων ἠτήθεις ὑπεκρίνατο τέως (...)”. Por. Grégoire de Nicée, *Traité*, s. 325.

³⁵ Por. Grégoire de Nicée, *Traité*, s. 317: „(...) καὶ τὸ μὴ δεῖν ταχέως ἐπιτιθέσθαι χεῖρα βαπτίζουσιν Ἑβραίοις, ἀλλὰ νόμοις εὐαγγελικοῖς πειθομένους, καὶ κανόσι στοιχοῦντας ἀποστολικοῖς τε καὶ πατρικοῖς, προσεχόντως ἐπὶ τὸ βαπτίζειν ἵνα καὶ τοὺς προσιόντας ἐπιγινώσκουν ἀπὸ τῶν καρπῶν αὐτῶν, ἵνα μὴ λάθωμεν «διδόντες τὰ ἅγια τοῖς κυσὶ καὶ τοῖς χοίροις τοὺς μαργαρίτας», τοῖς ἀναιδέσι καὶ ἀκολάστοις τὰ τέλεια τῆς ἡμετέρας δόγματα πίστεως, οἱ μετὰ τὸ μαθεῖν ἄπερ οὐκ ἤδεισαν, ὀπλίζονται δι' αὐτῶν καθ' ἡμῶν”.

³⁶ Por. Grégoire de Nicée, *Traité*, s. 317: „(...) οὐδὲν ἄρα τῆς ἀληθείας ἀναγκαιότερον οὐδὲ προτιμότερον, καὶ χρῆ ταύτη μᾶλλον ἡμᾶς πειθομένους τὰ μαρτύρια τοῦ Θεοῦ λαλεῖν ἐναντίον βασιλέων ἀνεπαισχύντως”.

³⁷ Por. Grégoire de Nicée, *Traité*, s. 335-339. Zob. Dagron, *Le traité de Grégoire de Nicée*, s. 315, 356-357.

chrztu Żydów, a zwolenników podobnych działań, pragnących zadowolić cesarza, określa jako κόλακες ('pochlebcy')³⁸. Nie ograniczając się do krytyki i demaskowania błędów przeciwników oraz odwołując się do dekretów II Soboru w Nicei, Grzegorz przypomina swoim *vis-à-vis* o porządku przygotowania do chrztu niewierzących³⁹. Można więc bez wątpliwości stwierdzić, że docelowym odbiorcą dzieła metropolity Grzegorza mieli być przedstawiciele wyższego duchowieństwa. Potwierdza to końcowa część pismenego protestu autora, w której zarzuca się hierarchom, że z pozycji swoich uprawnień w żaden sposób nie przeszkadzają podległym im kapłanom dokonywać nielegalnych pod względem prawa kanonicznego nawróceń⁴⁰. Może to świadczyć o jeszcze żywym wśród części duchowieństwa dawnym przekonaniu dotyczącym sakralnego charakteru osoby cesarza w chrześcijaństwie bizantyńskim⁴¹.

Cesarz Bazyle I, dążąc do ujednoczenia krajobrazu religijnego Cesarstwa Bizantyńskiego, prawdopodobnie znajdował poparcie w tej części duchowieństwa patriarchatu konstantynopolskiego, która w sposób pozytywny odbierała jego inicjatywę wzmocnienia Kościoła pod względem liczebności przez nowych jego członków. Traktat metropolity Grzegorza jest dowodem na to, że w przeciwnym skrzydle ówczesnego duchowieństwa wyższego mógł narastać sprzeciw wobec polityki Bazylego, popieranej przez lojalnych wobec cesarza przedstawicieli duchowieństwa wyższego. Trudno stwierdzać, że polemika między tymi dwiema grupami rozpoczęła się właśnie od pismenego sprzeciwu metropolity Grzegorza, gdyż tekst ten był odpowiedzią metropolity nicejskiego na już wcześniejsze argumenty przeciwników, co wynika z samego źródła⁴². Zawiera on np. odniesienie do błędnej wypowiedzi jednego z nienazwanych biskupów, która dotyczyła porządku działań w procesie przygotowania do chrztu Żydów. Grzegorz, odwołując się do kanonów soborowych,

³⁸ Por. Grégoire de Nicée, *Traité*, s. 321.

³⁹ Por. Grégoire de Nicée, *Traité*, s. 325-329.

⁴⁰ Por. Grégoire de Nicée, *Traité*, s. 337-339: „Εἰ δέ τις ἀντιφερόμενος εἶποι: «Καὶ μὴν οἱ πρεσβύτεροι πάντες βαπτίσματα σήμερον τελοῦσιν ἐπισκοπικῆς χωρὶς προτροπῆς», ἐροῦμεν ὅτι τὰ μὲν συνήθη πάντα τελεῖν αὐτοὺς ἀπαρατηρήτως ἔξεστιν, ὡς γνώμη τῶν ἐπισκόπων πάντα ποιοῦσιν – ὁ γὰρ εἰδὼς ὁ ἐπίσκοπος παρὰ τῶν ἱερέων τελοῦμενον οὐ κωλύει, δοκεῖ πάντως ἐπιτρέπειν – εἰ δέ τι καινόν, οἷον τὸ νῦν βάπτισμα τῶν Ἑβραίων, οὐ πάντως αὐτοῖς ἐπιτέτραπται διὰ τὸ ἀσύνηθες”.

⁴¹ Por. G. Dagron, *Empereur et prêtre: Étude sur le „césaropapisme” byzantine*, Paris 1996, s. 181-184. Zob. O. Kashchuk, *Aktywność cesarza w kontekście sporów chrystologicznych w Bizancjum w VII wieku*, *VoxP* 66 (2016) s. 422-423.

⁴² Por. Dagron, *Le traité de Grégoire de Nicée*, s. 346.

wypowiada się w sposób krytyczny na temat twierdzeń tego hierarchy popierających szybką chrystianizację Żydów⁴³.

Należy zauważyć, że G. Dagron delikatnie przypuszcza, iż krytykowanymi przez Grzegorza z Nicei biskupi byli najprawdopodobniej zwolennikami patriarchy Ignacjusza (847-858, 867-877), czyli należeli do partii radykalnej⁴⁴, która w latach siedemdziesiątych IX wieku cieszyła się przychylnością cesarza⁴⁵. Rozpatrując jednak to źródło przez pryzmat konfrontacji obu stron, pojawia się pewna sprzeczność, gdyż w historiografii ukształtowała się opinia o przedstawicielach radykalnej części duchowieństwa jako o zagorzałych obrońcach przepisów kanonicznych⁴⁶. Założywszy, że tylko oni byli ostatecznymi adresatami traktatu, utrwalona opinia o radykałach zostaje zakwestionowana. Przyspieszony proces chrystianizacji Żydów bowiem powinien być przez radykałów traktowany jako nie mniejsze wykroczenie, niż szybkie wyniesienie do rangi patriarchy cesarskiego urzędnika Focjusza z pominięciem ustalonych zasad, co wywołało zaostrenie w episkopacie w latach 858-867⁴⁷. W sytuacji związanej z chrystianizacją Żydów natomiast przeciwnicy metropolity nicejskiego uważają przyspieszony proces nawrócenia niewierzącego za drobne wykroczenie⁴⁸. W tym kontekście metropolita z ironią twierdzi, że to rzekome „nieistotne wykroczenie”

⁴³ Por. Grégoire de Nicée, *Traité*, pp. 326-329: „(...) εἴτα κατηγοούμενον, τὰ ἐξῆς ἀκολούθως ἐπιτελοῦμεν, οὐ τὸ βάπτισμα σχεδιάζοντες, ὡς πού τις παρεφθέγγετο τῶν ἀνεπισκέπτων ἐπισκόπων, ἀλλ' ὡς οἱ θεῖοι κανόνες τῆς τε δευτέρας καὶ τῆς Ἑκτης συνόδου φασί, χρονίζειν αὐτὸν εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ τῶν γραφῶν ἀκροᾶσθαι ποιοῦντες”.

⁴⁴ W Patriarchacie Konstantynopolskim istniał podział duchowieństwa na dwie partie – umiarkowanych i radykałów. Terminologia utrwaliła się dzięki F. Dvornik. Por. *De Sancto Cyrillo et Methodio in Luce Historiae Byzantinae*, Acta V. Conventus Velehradensis, Olomouc 1927, s. 149. Przedstawiciele partii umiarkowanej opowiadali się za zasadą „oekonomia” (οἰκονομία) – kompromisowe decyzje w sprawach niezwiązanych z podstawami wiary chrześcijańskiej. Ich przeciwnicy natomiast, radykałowie, których trzon stanowili mnisi z klasztoru Studion, mieli bardziej rygorystyczne spojrzenie na rzeczywistość i dlatego uważali, że zasad kościelnych należy przestrzegać ze szczególną gorliwością i w każdych okolicznościach. Por. Dvornik, *The Photian Schism*, s. 5-9.

⁴⁵ Por. Dagron, *Le traité de Grégoire de Nicée*, s. 346-347. O wrogości między Grzegorzem a radykałami, zob. Dagron, *Le traité de Grégoire de Nicée*, s. 341-345.

⁴⁶ Na ten temat już pisaliśmy w przypisie 44.

⁴⁷ Por. Dvornik, *The Photian Schism*, s. 504.

⁴⁸ Por. Grégoire de Nicée, *Traité*, s. 329-333: „Τὸ δὲ παρά τινος ὑποψιθουρισθὲν τῶν τῷ καιρῷ δουλευόντων ὡς, εἰ μὲν τι τῶν θεῶν ἐζητεῖτο δογμάτων, εἶχεν ἄν τινα καιρὸν ἢ ἔνστασις, τοιοῦτου δὲ τοῦ ζητουμένου μὴ ὄντος, ἄκαιρος ἢ παρρησία καὶ

jest bardzo ważne i należy uszanować doktrynalną spójność chrześcijaństwa w najdrobniejszych szczegółach, inaczej bowiem istnieje ryzyko naruszenia całości⁴⁹. Powstaje również pytanie, czy adresatami traktatu Grzegorza byli tylko radykałowie jako dawni przeciwnicy metropolity, czy mógł to być także ktoś z jego byłych zwolenników.

Dawniej utrwalone ramy pomiędzy umiarkowanymi i radykalnymi przedstawicielami duchowieństwa w wyniku inicjatywy cesarza dotyczącej chrystianizacji Żydów mogły zostać niwelowane lub nabyć zupełnie odmienne, niż dotychczas, granice. Adresatami Grzegorzowych twierdzeń mogli być niektórzy biskupi z umiarkowanej grupy, którzy popierali politykę Bazylego wobec mniejszości żydowskiej. Traktat metropolity można rozpatrywać jako próbę porozumienia zarówno jak z dawnymi, tak i nowymi przeciwnikami. Nie przejawia się w nim bowiem jakiś nieprzejednany ton wobec hierarchów, którzy zdaniem metropolity Grzegorza postępują niesłusznie, a każde ze swoich twierdzeń autor popiera odniesieniami do kanonów, pragnąc wystąpić w roli autorytetu, który upomina. Prawdopodobnie więc tekst traktatu mógł odnosić się zarówno do byłych towarzyszy, jak i do przeciwników, których należało skierować na właściwą drogę.

Decyzja cesarza Bazylego dotycząca chrystianizacji Żydów bizantyjskich przyciągnęła uwagę i sympatię pewnej części duchownych, zwłaszcza niższych, o czym mówi Grzegorz z Nicei w końcu swego traktatu⁵⁰. Najwyraźniej zwykli kapłani nie byli dostatecznie zorientowani w prawie kościelnym, ale z większym entuzjazmem podchodzili do wzrostu liczby nowych wiernych. Także w przypadku wyższych hierarchów można znaleźć powody do poparcia inicjatywy cesarza, zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę bizantyński ideał władcy jako kontynuatora dzieł apostołskich, który powinien sprzyjać powszechnemu utrwaleniu wiary Chrystusowej⁵¹. Jest więc całkiem prawdopodobne, że niektórzy towarzysze metropolity Grzegorza byli zachwyceni decyzją Bazylego

περιττή, δοκεῖ μοι τέλεον ἀποπίπτειν τοῦ ἀκριβοῦς καὶ μηδὲν ἕτερον ἢ κόλακος εἶναι ῥῆμα, τὸ μὲν ἀληθὲς ἴσως οὐκ ἀγνοοῦντος, φενακίζοντος δὲ τοὺς ἀκρατάς”.

⁴⁹ Por. Grégoire de Nicée, *Traité*, s. 332-333: „Παντὸς γὰρ οὐτινοσοῦν συνθέτου καὶ μικρόν τι μέρος παρατρεπόμενον, ἀχρειοῦν πέφυκε τὸ ὅλον”. Zob. Dagron, *Le traité de Grégoire de Nicée*, s. 315.

⁵⁰ Por. Grégoire de Nicée, *Traité*, s. 337-339.

⁵¹ Podkreślenie roli cesarza Bazylego I jako kontynuatora ἀποστολικῶν ἔργων (sprawy apostołskiej) widoczny jest w życiorysie cesarza Bazylego. Por. *Chronographiae quae Theophanis continuati*, s. 308-311.

o niesieniu wiary Chrystusowej nawet do rzekomo skazanej na zagładę i grzesznej społeczności żydowskiej. Inicjatywy takie zawsze były postrzegane jako godne uznania⁵², a sami władcy przez podobne działania jedynie potwierdzali swoje „boskie wybraństwo” w oczach ludności chrześcijańskiej.

3. Adresaci wierszy protosekretarza Krzysztofa

Obydwa dzieła protosekretarza Krzysztofa zostały napisane w formie zwrócenia się do potomków Izraela i są typowymi przykładami polemiki religijnej⁵³. Wiersz „μετὰ τὸ βαπτισθῆναι τοὺς ἐξ Ἰσραὴλ παραίνεις” (A) w zamyśle autora miał być dialogiem cesarza Bazylego z Żydem⁵⁴. Od pierwszych zdań władca wzywa swego rozmówcę do wyrzeczenia się judaizmu na rzecz chrześcijaństwa i dążenia do poznania Trójcy Świętej w imię własnego zbawienia⁵⁵. W końcowych zwrotkach szczególnie podkreślony został sukces misyjny Bazylego, który w modlitwie prosi Najwyższego o przyjęcie daru cesarza w postaci nowo nawróconej owczarni⁵⁶. Drugi wiersz „εἰς τοὺς αὐτοὺς Ἰσραηλίτας παραίνεις” (B) wzywa neofitów do głębszego uczenia się podstaw Chrystusowej wiary, alegorycznie porównując Apostołów do drogich kamieni⁵⁷. Dzieło to jest znacznie krótsze niż A i wymienia tylko trzech Apostołów z imienia, w związku z czym F. Ciccolella sugeruje, że wiersz B jest niekompletny⁵⁸.

Chociaż dzieła te zostały napisane w formie apeli do potomków Izraela, prozelici najwyraźniej nie byli ich głównymi adresatami. Wzmianka

⁵² Por. Gailliard – Stoop, *Het Antisemitisme te Byzantium*, s. 460.

⁵³ Por. Ciccolella, *Basil and the Jews*, s. 81-82 i 92.

⁵⁴ Por. Ciccolella, *Basil and the Jews*, s. 85.

⁵⁵ Christophorus Protoasekretis, *Exhortation after the baptism of the Israelites*, s. 72:

Ἀπόθου βλασφημίαν,	Διδάχθητι προθύμως
ἀπόθου ἀπιστίαν,	τὴν γνώσιν τῆς Τριάδος,
τὸ κάλυμμα ἀπόθου	μύθητι τὴν θείαν
ψυχῆς, Ἰσραηλίτα.	Χριστοῦ οἰκονομίαν.

⁵⁶ Por. Christophorus Protoasekretis, *Exhortation after the baptism of the Israelites*, s. 77.

⁵⁷ Por. Christophorus Protoasekretis, *Exhortation after the baptism of the Israelites*, s. 76-77.

⁵⁸ Por. Ciccolella, *Basil and the Jews*, s. 82-83.

o tonie muzycznym w tytułach wskazuje na uroczysty charakter wierszy⁵⁹, co świadczy o ich przeznaczeniu dla szerokiej publiczności. Istotny więc był sposób oraz miejsce ich recytowania. Można zatem było je czytać w kontekście liturgii sprawowanej w kościołach cesarskich, takich jak Αγία Σοφία albo Νέα Ἐκκλησία, w których uczestniczyli cesarz i patriarcha⁶⁰. Jest także całkiem prawdopodobne, że recytowano je przy akompaniamencie muzycznym podczas publicznych procesji odbywających się w obecności cesarza Bazylego. Być może czytano je także w ramach publicznych sporów, których efektem miało być nawrócenie Żydów na chrześcijaństwo⁶¹. O takich sporach mówi *Vita Basilii*⁶². W istocie, był to dobrze znany jeszcze od czasów starożytnych sposób prowadzenia polemiki religijnej między chrześcijanami a Żydami. Teraz jednak został usankcjonowany on przez władzę świecką. Głównymi tezami, których teologowie chrześcijańscy bronili podczas takich sporów, były zazwyczaj twierdzenia o boskości Jezusa Chrystusa i wypełnieniu się Starego Testamentu w Nowym⁶³. Żydowski przeciwnik w tej sytuacji musiał bronić wiary swych ojców przez zaprzeczenie opinii swego *vis-à-vis*. Wiadomo, że w takich polemikach brali udział rabin lub przywódca lokalnych wspólnot – ludzie wykształceni i stosunkowo wpływowi. Potwierdza to żydowski kronikarz Achima'ac ben Palti'el, gdy pisze o rabinie z miasta Oria, którego cesarz Bazyli wezwał do stolicy na spór⁶⁴. Pochwalający charakter zwrotek Krzysztofa odnośnie cesarza Bazylego wskazuje, że można je było czytać także w ramach cesarskiej ceremonii poprzedzającej wygłoszenie uroczystych przemówień⁶⁵. Wiersze więc

⁵⁹ Por. Ciccolella, *Basil and the Jews*, s. 82.

⁶⁰ Por. Domínguez, *The Mass Conversion of Jews*, s. 285; Lauxtermann, *The Spring of Rhythm*, s. 50.

⁶¹ Por. Ciccolella, *Basil and the Jews*, s. 93.

⁶² Por. *Chronographiae quae Theophanis*, s. 309-311: „(...) κελεύσας γὰρ αὐτοὺς τῆς οἰκειᾶς θρησκείας τὰς ἀποδείξεις κομίζοντας εἰς διαλέξεις χωρεῖν καὶ ἢ δεκνύναι τὰ κατ' αὐτοὺς ἰσχυρά τε καὶ ἀναντίρρητα ἢ, πειθομένους ὅτι κεφάλαιον τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν ὁ Χριστὸς ἦν καὶ ὅτι σκιᾶς τύπον εἶχεν ὁ νόμος, ἢ τῇ ἐπιλάμψει τοῦ ἡλίου διασκεδάζεται, προσέρχεσθαι τῇ τοῦ κυρίου διδαχῇ καὶ βαπτίζεσθαι”.

⁶³ Por. Beck, *Kirche und theologische*, s. 332-333.

⁶⁴ Wysłannicy Bazylego przybyli do Apulii i zabrali miejscowego rabina do Konstantynopola w celu udziału w sporze publicznym. Tematem tej debaty było jedno pytanie: czy Święta Sophia jest naprawdę wspanialsza od Świątyni Salomona? Por. Ahima'az Ben Paltiel, *The Family Chronicle of Ahima'az*, s. 260-264.

⁶⁵ Por. Domínguez, *The Mass Conversion of Jews*, s. 285.

protosekretarza Krzysztofa w zamyśle samego autora miały wywierać wpływ na szeroką publiczność, a nie na samych prozelitów.

Uniwersalność wierszy łączy się z inną ważną ich cechą – prostotą języka, nasyconą cytatami biblijnymi⁶⁶. Jest to kluczowa cecha stylu pisania Krzysztofa. W odróżnieniu od traktatu metropolity Grzegorza, który obfituje w odniesienia do kanonów i przepisów liturgicznych dotyczących porządku doprowadzenia niewierzących do wiary chrześcijańskiej, wiersze Krzysztofa ograniczają się do wątków biblijnych, zrozumiałych nie tylko dla przedstawicieli duchowieństwa, ale także dla ogółu społeczeństwa. Ten „niski styl”⁶⁷ jest dowodem na to, że wiersze adresowane są do szerokiego grona zwykłych chrześcijan: uczestników i świadków publicznych debat religijnych, uroczystych procesji lub liturgii.

4. Intencja dzieł metropolity Grzegorza i protosekretarza Krzysztofa

Traktat metropolity Grzegorza może być dowodem na to, że w granicach zasięgu jego władzy kanonicznej chrystianizacja Żydów spotkała się z sabotażem lub w ogóle została odrzucona jako szkodliwa dla Kościoła. Wskazuje na to jego ostry ton wobec nawróconych Żydów, motywowanych korzyściami doczesnymi⁶⁸. Nie wiadomo jednak, jak długo takie stanowisko utrzymywało się, gdyż Grzegorz z Nicei pełnił swoją posługę krótko. Zajął on katedrę metropolitalną w Nicei w 878/879, a już

⁶⁶ Por. Christophorus Protoasekretis, *Exhortation after the baptism of the Israelites*, s. 74-75:

Σὸ οὖν, Ἰσραηλίτα,	Τὸ πάλαι δεδομένον
μηκέτι ἀπιστήσης,	πεπλήρωται σημείων·
σπεῦσον τοῦ βαπτισθῆναι,	„ἐξέλιπεν γὰρ ἄρχων
Χριστὸς γὰρ ἐπεφάνη.	εἰς τέλος τοῦ λαοῦ μου”.
Ἵπέδειξεν προφήτης	
ὁ Δανιὴλ τὸν χρόνον,	
εἰπὼν τὰς ἐβδομάδας	
ἐβδομήκοντα πάσας.	

⁶⁷ Por. Ciccolella, *Basil and the Jews*, s. 81.

⁶⁸ Por. Grégoire de Nicée, *Traité*, s. 319: „(...) εἰ τοιούτων πεπληρορημένων τυχὼν ὑποσχέσεων τὸν ἰουδαϊσμὸν ἐξομοῖσαιτο, καὶ τὸν χριστιανισμὸν διαπαίξων βαπτίσειαιτο, τοῦτον οὐκ ἂν εἶποιμι Χριστιανὸν ἐγὼ ποτε. Μὴ οὕτω μανείην, μηδὲ τὸν χριστιανισμὸν ἀρνησαίμην”.

w 880 roku zmarł⁶⁹. Nie wiemy także, czy hierarchowie, którzy byli przed i po nim, wyrażali takie samo nieprzejednane stanowisko wobec polityki cesarza dotyczącej chrystianizacji Żydów⁷⁰.

Całkiem jednak prawdopodobne, że część duchowieństwa, która popierała metropolitę Grzegorza, podczas kazań korzystała z argumentacji zawartej w jego traktacie i wywierała wpływ na opinię publiczną wobec nawracania Żydów. Nawet jeśli nauczanie Grzegorza było znane jedynie w wąskich kręgach, to jego zalecenia w kwestiach prawidłowego postępowania w sprawie chrystianizacji niewierzących spotkały się z należyтым uznaniem. Dowodem na to jest fakt, że odzwierciedlenie idei traktatu można zauważyć w formule wyrzeczenia się judaizmu⁷¹, powstałej między 982 a 1027 rokiem⁷². É. de Stoop podkreśla, że formuła i traktat reprezentują te same poglądy utrzymane niemal w tym samym stylu: w obu daje się zauważyć tendencja do traktowania nawrócenia

⁶⁹ Por. Dagron, *Le traité de Grégoire de Nicée*, s. 340.

⁷⁰ Można przypuszczać, że przynajmniej jeden z nich miał bardziej lojalne nastawienie wobec inicjatywy cesarza, gdyż w Nicei miał miejsce aktywny prozelityzm w stosunku do miejscowych Żydów. Jest to opisane w *Życiu św. Konstantyna z Synady* (850-886). Por. *Vita sancti Constantini*, t. 4, Acta Sanctorum Novembris, ed. H. Delehaye, Brussels 1925, s. 642-643. Źródło to podkreśla, że miejscowi potomkowie Izraela mieszkali w Nicei, zajmując się działalnością handlową. Sam święty pochodził ze społeczności żydowskiej z miasta Synada, a w Nicei, jeśli wierzyć anonimowemu autorowi jego życiorysu, starał się zajmować prozelityzmem w stosunku do Żydów. Być może Konstantyn zafascynowany inicjatywą cesarza podjął samodzielną działalność bądź też był lokalnym przeciwnikiem w sporach z Żydami. Zob. A. Kazhdan, *Constantine the Jew*, in: *Oxford Dictionary of Byzantium*, t. 1, ed. A. Kazhdan, New York 1991, s. 506-507. Ówczesny klimat ideowy i tradycja hagiograficzna przyczyniły się do przemilczenia zaangażowania Konstantyna w sprawę chrystianizacji Żydów, którą uznano za porażkę, gdyż cesarz Leon VI, syn Bazylego, nie podzielał zapału misyjnego ojca i zdawał sobie sprawę z kontrowersji związanych z decyzjami dotyczącymi judaizmu. Wskazuje na to przemówienie Leona w jednym z wydanych przez niego aktów prawnych. Por. Leo VI, *Novella LV*, w: *Jus Graecoromanum*, t. 1, ed. P. Zepos, Athens 1931, s. 123-126.

⁷¹ Formuła zrzeczenia się pod tytułem „Ἐκθεσις ἀκριβεστέρα περὶ τοῦ πῶς δεῖ δέχεσθαι τὸν ἐξ Ἑβραίων τῆ τῶν Χριστιανῶν πίστει προσερχόμενον” (‘szczegółowy opis o tym, w jaki sposób wypróbować tego, kto przychodzi od Żydów do wiary chrześcijańskiej’) to rygorystyczny, oficjalny zbiór przysięg, których złożenie było obowiązkowym krokiem przed dopuszczeniem osoby niewierzącej do sakramentu chrztu. Por. Beneševich, *K istorii evreev v Vizantii*, s. 197-224.

⁷² Por. Beneševich, *K istorii evreev v Vizantii*, s. 214-215; Dagron, *Le traité de Grégoire de Nicée*, s. 355-356.

Żydów jako sprawy, która dotyczy wyłącznie duchowieństwa i w żaden sposób nie dotyczy władzy świeckiej⁷³. Starsza i krótsza wersja tej formuły, skomponowana prawdopodobnie w VI wieku⁷⁴, była jednym ze źródeł traktatu Grzegorza z Nicei⁷⁵. Wskazuje na to jednomyślność obu tekstów co do wymagań stawianych osobom pragnącym odrzucić wiarę żydowską i przyjąć chrześcijaństwo⁷⁶. Oparcie się na starożytnej formule wyrzeczenia się judaizmu, wraz z licznymi odniesieniami do decyzji soborów, nadało traktatowi Grzegorza z Nicei solidną wagę w oczach duchowieństwa. Fakt zaś, że wpływ tego dzieła jest zauważalny w późniejszej wersji formuły wyrzeczenia, świadczy o wyjątkowym autorytecie autora i jego tekstu.

Metropolita Grzegorz stanowczo sprzeciwiał się technicznemu podejściu do sakramentu chrztu, nawołując do oporu wobec zaleceń szkodliwych dla Kościoła⁷⁷. Jest prawdopodobne, że jego słowa mogły spotkać się z poważnym traktowaniem. Niewykonanie kontrowersyjnych decyzji władz świeckich było jedynym możliwym narzędziem protestu, uzasadnionym z punktu widzenia przyjętych przez sobory kanonów, do których wielokrotnie nawiązuje autor traktatu. Cesarz, realizując własne dążenia do ujednoczenia bizantyjskiego krajobrazu religijnego, najwyraźniej spotkał się z poważną opozycją, reprezentowaną przez pewną część duchowieństwa. Dokładnie ocenić skalę tego sprzeciwu nie ma możliwości, ponieważ oprócz traktatu nie zachowały się żadne inne źródła, które wskazywałyby na obecność oporu wobec władzy cesarskiej. Nie ma jednak wątpliwości, że był to problem, który niepokoił cesarza Bazylego i jego najbliższe otoczenie.

Wiersze protosekretarza Krzysztofa należy rozpatrywać jako prorządowy sprzeciw wobec duchowieństwa, zajmującego krytyczne stanowisko wobec chrystianizacji Żydów. Napisanie poetyckich zwrotek, ich ukierunkowanie na szerokie grono odbiorców oraz fakt, że nie były to jedyne dzieła tego

⁷³ Por. Gailliard – Stoop, *Het Antisemitisme te Byzantium*, s. 466.

⁷⁴ Krótka wersja formuły pod tytułem “Τάξις γινομένη ἐπὶ τοῖς τῶν Ἑβραίων τῆ τῶν Χριστιανῶν πίστει προσερχομένων” (‘porządek, jaki powinien być zachowany w sprawie związanej z faktem, gdy Żydzi przychodzą do wiary chrześcijańskiej’). Na temat tego źródła, por. Beneševich, *K istorii evreev v Vizantii*, s. 197-224. Dagron (*Le traité de Grégoire de Nicée*, s. 356) datuje tę formułę na 787 rok.

⁷⁵ Por. Dagron, *Le traité de Grégoire de Nicée*, s. 355-356.

⁷⁶ Na temat struktury i treści starszej formuły, por. Beneševich, *K istorii evreev v Vizantii*, s. 207.

⁷⁷ Por. Grégoire de Nicée, *Traité*, s. 337-338.

typu, mogą świadczyć o usiłowaniu wywarcia wpływu na opinię publiczną w zakresie chrystianizacji Żydów. Popularność gatunku literackiego i prostota języka wskazują, że wiersz **A** miał neutralizować wpływ opozycji na opinię publiczną. Należy jeszcze raz podkreślić, że w dziele tym w sposób wyrazisty został podkreślony misyjny wkład cesarza Bazylego⁷⁸, co prawdopodobnie stanowi obronę przeciwko oskarżeniom metropolity Grzegorza o uzurpację funkcji kościelnych przez cesarza jako osobę świecką⁷⁹. Podkreślenie wiodącej roli władcy w chrystianizacji Żydów jawi się jako kluczowy temat w polemice: metropolita Grzegorz i jego zwolennicy używali tego faktu jako wyrzutu, zwolennicy Bazylego I natomiast przedstawiali chrystianizację Żydów jako znaczący wkład cesarza w szerzenie wiary chrześcijańskiej.

Zwrotki wiersza **B** są zaleceniami napisanymi w formie poetyckiej rzekomo dla neofitów⁸⁰. Te pouczające apele Krzysztof mógł wkładać w usta Bazylego. Nie można jednak twierdzić tego z całą pewnością, ponieważ dzieło wydaje się niekompletne⁸¹. Zauważalna jest uderzająca różnica między **B** a dziełem metropolity Grzegorza, która przejawia się w traktowaniu tych Żydów, którzy chcą przyjąć chrzest. Metropolita stawia im rygorystyczne warunki i dość szczegółowo opisuje długi proces nawrócenia pod względem przepisów kanonicznych⁸². Krzysztof natomiast zachęca ich, aby bez żadnych warunków i ostrzeżeń pozna-

⁷⁸ Por. Christophorus Protoasekretis, *Exhortation after the baptism of the Israelites*, s. 75:

„Ψυχὰς κεκαθαρμένας προσάγω σοι, Σωτήρ μου” Βασίλειος ὁ ἄναξ βοᾷ νῦν τῷ Σωτῆρι. Σοὶ γὰρ ἐπανεθέμην καὶ τέκνα καὶ συζύγω(ς) αὐτὴν τὴν βασιλείαν καὶ ὅλην τὴν ζωὴν μου”.	„Ὡς τὴν θυσίαν πάλαι τοῦ Ἀβραὰμ ἐδέξω, κάμοῦ δέξαι τὸ δῶρον τῆς νεολέκτου ποιμνῆς.
---	---

⁷⁹ Por. Grégoire de Nicée, *Traité*, s. 335.

⁸⁰ Por. Christophorus Protoasekretis, *Exhortation after the baptism of the Israelites*, s. 76:

Διδάχθητι τῶν θείων
λογίων τὰς ἐμφάσεις,
τῶν προφητῶν τὰς ῥήσεις
σωματικῶς μὴ νόη.

⁸¹ Por. Ciccolella, *Basil and the Jews*, s. 82-83.

⁸² Por. Grégoire de Nicée, *Traité*, s. 317-319, 325-329.

li głębokość wiary chrześcijańskiej. Napełnienie tego wiersza alegorią, w której Apostołowie są utożsamiani z drogocennymi kamieniami⁸³, jest w istocie nawiązaniem autora do motywów biblijnych oraz homilii wczesnochrześcijańskich Ojców⁸⁴, znanych i rozumianych przez znaczną część ludności, która uczestniczyła w nabożeństwach. Mając to na uwadze, można przyjąć, że rola tego wiersza jest taka sama jak wiersza A – neutralizowanie wpływu opozycyjnie nastawionego duchowieństwa, które z ambon kościołów wyrażało swój protest wobec szerokiej publiczności w sprawie chryścianizacji Żydów.

Pisząc te wiersze, protosekretarz Krzysztof prawdopodobnie kierował się bezpośrednimi zaleceniami swoich przywódców lub wypełniał dobrze opłacane polityczne zamówienie, gdyż jego dzieła służyły jako narzędzie propagandy oddziałującej na szeroką publiczność⁸⁵: gloryfikując działalność misyjną pierwszego przedstawiciela dynastii Macedończyków, miały legitymizować jego krwawe wstąpienie na tron cesarski⁸⁶ i nadać sakralny sens jego kontrowersyjnej polityce wobec mniejszości żydowskiej.

Na koniec należy zaznaczyć, że *Vaticanus Barberinianus gr. 310* to antologia bizantyjskiej poezji anakreontycznej, która pierwotnie zawierała 160 wierszy, z których do naszych czasów zachowało się jedynie pięć. Wszystkie zachowane dzieła nawiązują do cesarza Bazylego I⁸⁷, właściwie wszystkie są hymnami pochwalnymi na jego cześć. Jest prawdopodobne, że część zaginionych wierszy także nawiązywała do

⁸³ Por. Christophorus Protoasekretis, *Exhortation after the baptism of the Israelites*, s. 77:

Τὸν σμάραγδόν μοι νόει	Τὸν ἄνθρακα λογίζου
Πέτρον τὸν κορυφαῖον,	Παῦλον τὸν θεηγόρον
πρωτεύοντα ἐν μέσῳ	ἡμέρας καὶ νυκτὸς γὰρ
χοροῦ τῶν ἀποστόλων.	τὰς ἀστραπὰς ἐκπέμπει.

⁸⁴ Por. Ciccolella, *Basil and the Jews*, s. 83-84.

⁸⁵ Por. Christophorus Protoasekretis, *Exhortation after the baptism of the Israelites*, s. 71.

⁸⁶ W 867 roku cesarstwo bizantyńskie przeżyło dość typowy dla niego przekaz władzy: po zabiciu ostatniego cesarza z dynastii amoryjskiej, Michała III (843-867), władzę w państwie przejął jego były współwładca, Bazyli I. Por. *Chronographiae quae Theophanis*, s. 104-112.

⁸⁷ Por. Ciccolella, *Basil and the Jews*, s. 70. Zob. także: Lauxtermann, *The Spring of Rhythm*, 50.

tego władcy, na co wskazuje wykaz tytułów zawarty w rękopisie⁸⁸. Pod numerem 133 znajduje się tytuł „εις τὸ βάπτισμα τοῦ ἐξ Ἰσραὴλ λαοῦ” (‘Słowo o chrzcie ludu Izraela’). Mógł to być jeden z wierszy gloryfikujących politykę chrystianizacji lub uzasadniający jej celowość, gdyż najprawdopodobniej istniało zapotrzebowanie na takie dzieła ze strony dworu cesarskiego. Generalnie znaczna część wierszy znajdujących się w rękopisie dotyczyła pierwszych przedstawicieli dynastii Macedońskiej⁸⁹. Można więc jedynie się domyślać o utraconych utworach, gloryfikujących działalność cesarza Bazylego I.

5. Podsumowanie

Traktat polemiczny Grzegorza z Nicei oraz wiersze protosekretarza Krzysztofa, pomimo różnicy pod względem gatunku literackiego, pisane były w tym samym celu: przyczynić się do ukształtowania opinii publicznej na temat przyspieszonej chrystianizacji Żydów. Oprócz przeciwnych do siebie poglądów dotyczących chrztu niewierzących, główna różnica między tymi źródłami polega na ich skierowaniu do odmiennych odbiorców.

Nie ulega wątpliwości, że polemiczny traktat metropolity Grzegorza, w którym krytykował politykę przyspieszonej chrystianizacji Żydów, adresowany był do przedstawicieli wyższego duchowieństwa, przede wszystkim do tych, którzy popierali inicjatywę cesarza odnośnie do chrztu Żydów bizantyńskich. Mało jednak prawdopodobne, by dzieło metropolity nicejskiego było skierowane jedynie do jego dawnych przeciwników z radykalnej partii duchowieństwa. Tekst ten przeznaczony był prawdopodobnie dla szerokiego grona biskupów, w tym także byłych towarzyszy Grzegorza, których należało przekonać o niekanoniczności przyspieszonej chrystianizacji neofitów i niedopuszczalności pośpiesznego chrztu. Pośrednio podkreślono, że cesarz jako osoba

⁸⁸ Pełny wykaz tytułów rękopisu znajduje się w: Gallavotti, *Note su testi e scrittori*, s. 35-42.

⁸⁹ Zgodnie z indeksem zawartym na pierwszych siedmiu stronach manuskryptu, *Vaticanus Barberinianus gr. 310* został podzielony na dwie sekcje: „Anakreontyka” (Ἀνακρεόντεια) oraz „Inne wiersze alfabetyczne od różnych poetów” (Ἄλφαβητάρια ἕτερα διαφόρων ποιητῶν). Ostatnia część składała się z 80 dzieł, z których większość była związana z pierwszymi przedstawicielami dynastii macedońskiej. Por. Ciccolella, *Basil and the Jews*, s. 70, przyp. 5.

świecka nie powinien podejmować decyzji w zakresie wiary i dyscypliny kościelnej.

Wiersze protosekretarza Krzysztofa, odpowiadające interesom dworu cesarskiego, gloryfikowały misyjną działalność cesarza Bazylego I. Zostały one napisane prostym językiem i były dostosowane do okoliczności uroczystych oraz ceremonii, jak procesje publiczne, liturgia, debaty religijne itp. Dzieła te były więc adresowane do szerokiego grona chrześcijan, których należało przekonać o słuszności polityki religijnej cesarza i podkreślić jego autorytet w oczach szerokiej publiczności.

Grzegorz z Nicei, krytykując działalność misyjną Bazylego I, najwyraźniej zyskał zwolenników, którzy mogliby sabotować przyspieszoną chrystianizację Żydów lub publicznie krytykować cesarza i jego inicjatywę w tym zakresie. Wiersze Krzysztofa należy uznać za prorządowy wyraz sprzeciwu wobec duchowieństwa nastawionego krytycznie w sprawie przyspieszonej chrystianizacji Żydów, który miał neutralizować wpływ Grzegorza z Nicei. Zarówno traktat metropolity Grzegorza, jak i wiersze protosekretarza Krzysztofa wskazują na to, że dawna ideologia władzy, która głosiła idee o szczególnym sakralnym autorytecie cesarza i jego nadrzędności nawet w kwestiach wiary, uległa transformacji i zachwianiu. Jedna bowiem strona nie miała skrupułów krytykować inicjatywę cesarza w zakresie religijnym, stanowisko zaś drugiej strony świadczy o tym, że autorytet cesarza potrzebuje uznania i wsparcia ze strony społeczności chrześcijańskiej.

Bibliography

Sources

- Ahima'az Ben Paltiel, *The Family Chronicle of Ahima'az Ben Paltiel*, ed. i tł. R. Bonfil, SJHC 22: History and Folklore in a Medieval Jewish Chronicle, Leiden – Boston 2009, s. 256-273.
- Christophorus Protoasekretis, „*Exhortation after the baptism of the Israelites*” and „*Exhortation to the same Israelites*”, ed. i tł. F. Ciccolella, „Medioevo greco. Rivista di storia e filologia bizantina” 0 (2000) s. 72-81; Christophorus Protoasekretis, *Exhortatio ad Israel et Ad eosdem Israelitas Exhortatio*, PG 117, 1179-1184; Christophorus Protoasekretis, *Exhortatio ad Israel et Ad eosdem Israelitas Exhortatio*, w: *Anecdota Graeca*, ed. P. Matranga, Romae 1850, s. 667-670.

- Chronographiae quae Theophanis continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii Imperatoris amplectitur*, ed. i tł. I. Ševcenko, CFHB 42, Berlin – Boston 2011, s. 104-112, 308-311.
- Georgius Cedrenus, *Compendium historiarum*, PG 121, 1128.
- Grégoire de Nicée, *Traité montrant qu'il ne faut pas se hâter de porter sur les Hébreux la main du baptême, à moins qu'ils n'aient été préalablement soumis à un examen rigoureux*, ed. i tł. G. Dagron, w: *Juifs et Chrétiens En Orient Byzantin*, ed. G. Dagron – V. Déroche, Paris 2010, s. 316-339; Gregorius van Nicea, *Verhandeling waarin uiteengezet wordt, dat men den Joden niet spoedig de hand ten doop mag opleggen, als men ze niet eerst nauwkeurig zal hebben onderzocht*, ed. i tł. E. Gailliard – É. de Stoop, *Het Antisemitisme te Byzantium onder Basilius den Macedoniër*, „Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde” (1913) s. 473-511.
- Ioannes Scylitzes, *Synopsis historiarum*, ed. H. Thurn, CFHB 5, Berlin 1973, tł. J. Wortley, John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, Cambridge 2010.
- Ioannes Zonara, *Epitome historiarum*, t. 4, ed. L. Dindorfius, Lipsiae 1871.
- Leo VI, *Novella LV*, w: *Jus Graecoromanum*, t. 1, ed. P. Zepos, Athens 1931, p. 123-126.
- Symeon Magister et Logotheta, *Chronicon*, ed. S. Wahlgren, CFHB 44, Berlin 2006.
- Vita sancti Constantini*, t. 4, Acta Sanctorum Novembris, ed. H. Delehay, Brussels 1925, p. 642-643.

Studies

- Beck H.-G., *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, Munchen 1959.
- Beneševich V., *K istorii evreev v Vizantii VI-X vekov*, w: *Evrejskaya mysl*, Leningrad 1926, s. 197-224.
- Bowman S., *Jewish Responses to Byzantine Polemics from the Ninth through the Eleventh Centuries*, „Shofar” 28 (2010) s. 103-115.
- Christophoros*, w: *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit (867-1025): Zweite Abteilung*, t. 1, red. R.-J. Lilie – C. Ludwig – B. Zielke – T. Pratsch, Berlin 2013, № 21257.
- Ciccolella F., *Basil and the Jews: Two Poems of the Ninth Century*, „Medioevo greco. Rivista di storia e filologia bizantina” 0 (2000) s. 69-94.
- Constantinou S., *Vita Basilii*, w: *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, t. 2, Leiden – Boston 2010, s. 1487.
- Cumont F., *La conversion des Juifs byzantins au IXe siècle*, „Revue de l'Instruction publique en Belgique” 46 (1903) s. 8-15.
- Cumont F., *Une formule grecque de renonciation au judaïsme*, „Wiener Studien” 24 (1902) s. 462-472.
- Dagron G., *Empereur et prêtre: Étude sur le „césaropapisme” byzantine*, Paris 1996.
- Dagron G., *Le traité de Grégoire de Nicée sur le baptême des Juifs*, w: *Juifs et Chrétiens En Orient Byzantin*, red. G. Dagron – V. Déroche, Paris 2010, s. 313-315, 340-357.

- Domínguez Ó.P., *The Mass Conversion of Jews Decried by Emperor Basil I in 873: Its Reflection in Contemporary Legal Codes and its Underlying Reasons*, w: *Jews in Early Christian Law. Byzantium and the Latin West, 6th-11th Centuries*, red. J. Tolán – N. de Lange – L. Foschia – C. Nemo-Pekelman, Turnhout 2014, s. 283-310.
- Dvornik F., *De Sancto Cyrillo et Methodio in Luce Historiae Byzantinae*, Acta V. Conventus Velehradensis, Olomouc 1927, s. 144-155.
- Dvornik F., *The Photian Schism: History and Legend*, Cambridge 1948.
- Emereau C., *Hymnographi Byzantini*, „Echos d'Orient” 22 (1923) s. 12-25.
- Fasiori I., *Le conversioni forzate degli ebrei nella Oria del IX secolo nei piyyutim di Amittay ben Šefatyah*, „Materia giudaica” 19 (2014) s. 71-80.
- Gailliard E. – De Stoop É., *Het Antisemitisme te Byzantium onder Basilius den Macedoniër*, „Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde” (1913) s. 449-472.
- Gallavotti G., *Note su testi e scrittori di codici greci (VII-XII)*, „Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici” 24 (1987) s. 29-83.
- Gregorios Asbestas, w: *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit (641-867): Erste Abteilung*, t. 2, red. R.-J. Lilie – C. Ludwig – T. Pratsch – I. Rochow – W. Brandes – J.R. Martindale – B. Zielke, Berlin 2000, № 2480.
- Haldon J., *Structures and Administration*, w: *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, red. E. Jeffreys – J. Haldon – R. Cormack, Oxford 2009, s. 539-553.
- Kashchuk O., *Aktywność cesarza w kontekście sporów chrystologicznych w Bizancjum w VII wieku*, „Vox Patrum” 66 (2016) s. 411-428.
- Kazhdan A., *Constantine the Jew*, w: *Oxford Dictionary of Byzantium*, t. 1, red. A. Kazhdan, New York 1991, s. 506-507.
- Kurtz E., *Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, Leipzig 1903.
- Lauxtermann M.D., *The Spring of Rhythm: An Essay on the Political Verse and Other Byzantine Metres*, Wien 1999.
- Lundström V., *Ramenta byzantina*, „Éranos” 4 (1900) s. 134-147.
- Marcus J., *Studies in the Chronicle of Aḥimaaz*, „Proceedings of the American Academy for Jewish Research” 5 (1933) s. 85-93.
- Mercati G., *Un antisemita bizantino del secolo IX, che era siciliano*, „Didaskaleion” 4 (1915) s. 1-6.
- Neubauer A., *The Early Settlement of the Jews in Italy*, „Jewish Quarterly Review” 4 (1892) s. 606-625.
- Sharf A., *Byzantine Jewry: from Justinian to the Fourth Crusade*, London 1971.
- Treadgold W., *The Middle Byzantine Historians*, New York 2013.